

दीपकम्

अष्टमकक्षायाः संस्कृत-पाठ्यपुस्तकम्

0872

विद्यया ऽ मृतमश्नुते

एन सी ई आर टी
NCERT

राष्ट्रीय शैक्षिक अनुसंधान और प्रशिक्षण परिषद्
NATIONAL COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH AND TRAINING

0872 – दीपकम् – कक्षा 8

अष्टमकक्षायाः संस्कृत-पाठ्यपुस्तकम्

ISBN 978-93-5729-294-8

प्रथम संस्करण

जुलाई 2025 आषाढ़ 1947

PD 700T BS

© राष्ट्रीय शैक्षिक अनुसंधान और प्रशिक्षण
परिषद्, 2025

₹ 65.00

एन.सी.ई.आर.टी. वॉटरमार्क 80 जी.एस.एम. पेपर पर
मुद्रित।

सचिव, राष्ट्रीय शैक्षिक अनुसंधान और प्रशिक्षण
परिषद्, श्री अरविंद मार्ग, नई दिल्ली 110 016 द्वारा
प्रकाशन प्रभाग में प्रकाशित तथा पुष्पक प्रेस प्राइवेट
लिमिटेड, 203&204, डी.एस.आई.डी.सी. कॉम्प्लेक्स,
ओखला, इंडस्ट्रियल एरिया, फेज-1, नई दिल्ली-
110020 द्वारा मुद्रित।

सर्वाधिकार सुरक्षित

- प्रकाशक की पूर्व अनुमति के बिना इस प्रकाशन के किसी भी भाग को छापना तथा इलेक्ट्रॉनिकी, मशीनी, फोटो प्रतिलिपि, रिकॉर्डिंग अथवा किसी अन्य विधि से पुनः प्रयोग पद्धति द्वारा उसका संग्रहण अथवा प्रचारण वर्जित है।
- इस पुस्तक की बिक्री इस शर्त के साथ की गई है कि प्रकाशन की पूर्व अनुमति के बिना यह पुस्तक अपने मूल आवरण अथवा जिल्द के अलावा किसी अन्य प्रकार से व्यापार द्वारा उधारी पर, पुनर्विक्रय या किराए पर न दी जाएगी, न बेची जाएगी।
- इस प्रकाशन का सही मूल्य इस पृष्ठ पर मुद्रित है। रबड़ की मुहर अथवा चिपकाई गई पर्ची (स्टिकर) या किसी अन्य विधि द्वारा अंकित कोई भी संशोधित मूल्य गलत है तथा मान्य नहीं होगा।

रा.शै.अ.प्र.प. के प्रकाशन प्रभाग के कार्यालय

एन.सी.ई.आर.टी. कैंपस

श्री अरविंद मार्ग

नई दिल्ली 110 016

फोन : 011-26562708

108, 100 फीट रोड

हेली एक्सटेंशन, होस्टेकेरे

बनाशंकरा III इस्टेज

बेंगलुरु 560 085

फोन : 080-26725740

नवजीवन ट्रस्ट भवन

डाकघर नवजीवन

अहमदाबाद 380 014

फोन : 079-27541446

सी.डब्ल्यू.सी. कैंपस

निकट : धनकल बस स्टॉप पनिहटी

कोलकाता 700 114

फोन : 033-25530454

सी.डब्ल्यू.सी. कॉम्प्लेक्स

मालीगाँव

गुवाहाटी 781 021

फोन : 0361-2676869

प्रकाशन सहयोग

अध्यक्ष, प्रकाशन प्रभाग : एम.वी. श्रीनिवासन

मुख्य संपादक : बिज्ञान सुतार

मुख्य उत्पादन अधिकारी (प्रभारी) : जहान लाल

मुख्य व्यापार प्रबंधक : अमिताभ कुमार

उत्पादन सहायक : अश्विनी माचरा

आवरण एवं चित्रांकन

अचिन जैन

ग्रीन ट्री डिजाइनिंग स्टूडियो प्रा. लि.

पुरोवाक्

राष्ट्रीय-शिक्षा-नीति: २०२० भारतीयसांस्कृतिकपरम्परायाः मानविकमूल्यबोधस्य ज्ञानचर्यायाः तथा च सभ्यतायाः उपलब्धीनाम् आधारेण परिकल्पिता एका आदर्शशिक्षाप्रणाली अस्ति। एषा छात्रान् एकविंश-शताब्द्याः सम्भावनानां तथा प्रत्याह्वानानां कृते दक्षतासम्पन्नान् कर्तुं सुसज्जिता वर्तते। एतादृश्याः महत्त्वाकाङ्क्षिदृष्टेः आधारशिला एषा राष्ट्रीय-पाठ्यचर्या-रूपरेखा २०२३ (एन्.सी.एफ्. २०२३)। रूपरेखा प्रत्येकं शैक्षिकस्तरेषु विभिन्नपाठ्यक्रममाध्यमेन दिग्दर्शनं करोति। आधारस्तरे प्राथमिकस्तरे च छात्राणाम् अन्तर्निहितक्षमतानां विकासेन सह मानवजीवनस्य पञ्चस्तरीय-पञ्चकोशानामपि परिपुष्टये सङ्कल्पः गृहीतः। एतदनन्तरं मध्यस्तरे शिक्षणक्रियायां मार्गः प्रशस्तः जायते। एवमेव षष्ठीकक्षातः अष्टम-कक्षां यावत् वर्षत्रयं प्राथमिकमाध्यमिकस्तरयोः सेतुबन्धसदृशं कार्यं करोति। अस्मिन् स्तरे छात्राः आवश्यककौशलैः सुसम्पन्नाः भवेयुः। तेषां जीवने प्रगतये च कौशलानि सहायकानि स्युः। एषा रूपरेखा छात्राणां विश्लेषणात्मक-वर्णनात्मक-आख्यानानाम्-सामर्थ्यानामुन्नयनार्थं प्रयासं करोति। फलतः छात्राः आगामि-प्रत्याह्वानानाम् अवसराणां च कृते प्रस्तुताः भविष्यन्ति।

अस्मिन् स्तरे विविधाः पाठ्यक्रमाः प्रदत्ताः यत्र नव विषयाः सम्मिलिताः सन्ति। एषु विषयेषु तिस्रः भाषाः सन्ति, यत्र अन्यूनं भारतीयमूलभाषाद्वयं स्यात्। एतदतिरिच्य विज्ञानं गणितं सामाजिकविज्ञानं कलाशिक्षा शारीरिकशिक्षा व्यावसायिकशिक्षा तथा च अन्ये विषयाः अन्तर्भूताः स्युः। एतादृशः पाठ्यक्रमः छात्राणां सर्वाङ्गीणविकासाय सहायकः भवेत्। एतादृश्याः परिवर्तनकारि-शिक्षणसंस्कृतेः कृते केचन अनिवार्यनिबन्धाः सन्ति। तत्र विविधशैक्षिकस्तरेषु उपयुक्तानि पाठ्यपुस्तकानि महत्त्वम् आवहन्ति, यतः एतानि पाठ्यपुस्तकानि पाठ्यविषयशिक्षणशास्त्रयोः मध्ये सेतुरूपेण केन्द्रीयभूमिकायाः निर्वाहं करिष्यन्ति। एषा भूमिका प्रत्यक्षशिक्षणस्य अनुसन्धानस्य जिज्ञासायाः च अवसराणां मध्ये समुचितं सन्तुलनं स्थापयेत्। अन्येषु आवश्यकेषु निर्बन्धेषु कक्षायाः समुचिता व्यवस्था शिक्षकाणां च सुष्ठु प्रस्तुतिः महत्त्वपूर्णं। एताभ्यां सह शैक्षिकविषयाणां तदन्तर्गतावधारणात्मकतथ्यानां च सम्बन्धस्थापनस्य अत्यावश्यकता वर्तते।

राष्ट्रीय-शैक्षिकानुसन्धान-प्रशिक्षण-परिषद् छात्रेभ्यः उच्चगुणयुक्तानि पाठ्यपुस्तकानि प्रदातुं प्रतिबद्धा अस्ति। इदमुद्देश्यं सफलीकर्तुं विभिन्नाः पाठ्यचर्याक्षेत्रसमूहाः निर्मिताः। तत्र प्रमुखाः विषयविशेषज्ञाः शिक्षाशास्त्रविशारदाः शिक्षाविदः अनुभव-शालिनः कार्यरताः शिक्षकाः च सम्मिलिताः भवन्ति, ये पाठ्यपुस्तकानां समुचितं विकासार्थं विविधान् प्रयासान् कुर्वन्ति। अष्टमश्रेणीकृते संस्कृत-पाठ्यपुस्तकम् एकः अत्युत्तमः प्रयासः। दीपकम् इति नामधेये पुस्तके समाहिताः कथाः कविताः श्लोकाः निबन्धाः च सामाजिक-सांस्कृतिक-भौगोलिक-परिवेशादि-प्रतिबिम्बैः परिपूर्णाः सन्ति ये

छात्राणाम् आदर्शजीवनयापनार्थं प्रेरणादायकाः भवन्ति। दीपकम् इति पुस्तके भारतीयज्ञानपरम्परायाः विशालं वैभवं, भारतीयकला-संस्कृतिपरम्परायाः स्मृतिचित्राणि च सम्मिलितानि सन्ति। अस्मिन् पुस्तके नैतिकमूल्यबोधः पारिस्थितिकी-संवेदनशीलता लैङ्गिकसमानता वैषयिककौशलादिविषयाः संयोजिताः येन व्यावहारिकदृष्ट्या एतत् पाठ्यपुस्तकं पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यं सफलीकरोति। प्रथमतः उपयुक्तसामग्रीचयनमाध्यमेन छात्राणां स्वाभाविकजिज्ञासायाः प्रोत्साहनं द्वितीयतः श्रवण-भाषण-पठन-लेखनादीनां भाषाशिक्षणकौशलानां मूलक्षमतानां च विकासः इति एतयोः पूरणार्थं कार्यकलापाः योग्यताविस्तरादयः सन्निवेशिताः। शब्दावलीज्ञानेन सह व्याकरणस्य सप्रसङ्गशिक्षणम् अर्थपूर्णसन्दर्भस्य बोधे सहायकं भवेत्।

पुस्तकेऽस्मिन् अतिरिक्तसामग्रीणाम् अन्वेषणार्थं प्रोत्साहनं प्रदत्तम्। एतदर्थं विद्यालयीय-पुस्तकालयस्य महत्त्वपूर्णा भूमिका विद्यते। वस्तुतः छात्राणां मार्गदर्शन - प्रेरणार्थं शिक्षकाणां मातापित्रोः च भूमिका अतीव मूल्यपूर्णा गुरुत्वपूर्णा च। एतत् -पुस्तकनिर्माणे प्रकाशने च सम्मिलिताः सर्वे सज्जनाः विद्वांसः धन्यवादाहार्हाः। तेभ्यः मदीयाम् आन्तरिकीं कृतज्ञतां च प्रकटयामि। एतत् पुस्तकं सर्वेषां ज्ञानपिपासूनाम् आवश्यकतायाः पूरणे सहायकं भविष्यतीति मम दृढः विश्वासः। सर्वेषाम् उपभोगकर्तृणां परामर्शाः प्रतिक्रियाः च आगामि-संवत्सरेषु पुस्तकस्य विकासाय प्रमोदास्पदं भविष्यन्ति।
अन्ते मे मङ्गलकामना —

**बालानां सुखबोधाय देदीप्यते हि दीपकम् ॥
संस्कृतस्य प्रभावेण राष्ट्रं भातु सुसंस्कृतम् ॥**

नवदेहली
जून, २०२५

दिनेशप्रसादः सकलानी
निदेशकः
राष्ट्रीय-शैक्षिकानुसन्धान-प्रशिक्षण-परिषद्

भूमिका

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते ।
अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ॥

(वाक्यपदीयम्)

इह जगति यत्किमपि ज्ञानविषयकं तत्सर्वमेव भाषाबद्धम् । भाषया विना ज्ञानम् अकल्पनीयमेव । वयं भाषया न केवलं भावसम्प्रेषणं कुर्मः अपि तु अस्माकं मननं चिन्तनं ध्यानं किञ्च अखिलजागतिक व्यवहारो हि भाषया सम्पद्यते । अथ शिक्षणस्यापि आधारः भाषा एव । अत एव राष्ट्रिय-शिक्षा-नीतिः २०२० इत्यस्यां भाषा छात्राणां सामर्थ्यप्रदानस्य प्रक्रिया इति अभिव्यक्तम् । नूतना एषा राष्ट्रिय-शिक्षा-नीतिः एकविंशशताब्द्याः आवश्यकतानुगुणं रचितापि अस्याः आधारः प्राचीनभारतीयज्ञानपरम्परा अथ च संस्कृतज्ञानपरम्परा एव अस्ति इति एतस्याः परिशीलनेनानुभूयते ।

संस्कृतभाषासाहित्यशिक्षणसन्दर्भे शिक्षानीतौ इत्थं वर्णितम् —

भारतीयशास्त्रीयभाषाणां साहित्यस्य च महत्त्वं, सौन्दर्यं प्रासङ्गिकतां च उपेक्षितुं नैव शक्यते । भारतीयसंविधानस्य अष्टमानुसूच्यां या संस्कृतभाषा आधुनिकभाषासु अन्तर्भूता, तस्याः काव्यसाहित्यं ग्रीकलैटिनसाहित्ययोः समुदायादपि विशालतरम् अस्ति । एतस्य विशालज्ञानराशिः यथा- गणितं, दर्शनं, व्याकरणं, सङ्गीतं, राजनीतिविज्ञानं, चिकित्साशास्त्रं, वास्तुशास्त्रं, धातुविज्ञानं, नाटकं, काव्यं कथासाहित्यम् इत्यादीनि संस्कृतज्ञानप्रणाली इति विविदिता । (रा.शि.नी. - ४.१८)

अस्यां नीतौ पाठ्यपुस्तकानां निर्माणसन्दर्भे निम्नलिखितानां तत्त्वानां समावेशनस्य कृते विशिष्टा चर्चा कृतास्ति —

- तार्किकं रचनात्मकं च चिन्तनम्
- विश्लेषणक्षमता
- समस्यासमाधान-क्षमता
- करुणा, सेवाभावना, सहानुभूतिः, परस्परसम्मानम्, स्वच्छता, शिष्टाचारः, लोकतान्त्रिकभावना, सार्वजनिकसम्पत्तेः संरक्षणम्, वैज्ञानिकचिन्तनम्, स्वतन्त्रता, विविधतावादः, समानता, न्यायः, नैतिकता, मानवीयानां संवैधानिकानां च मूल्यानां विकासः

- परस्परं संवादः सहयोगश्च
- सामूहिकः कार्याभ्यासः
- नवाचाराः
- रचनात्मकम् आकलनम्

R-3 इत्यन्तर्गतम् अष्टमवर्गार्थम् इदं पुस्तकम् अस्मिन् आलोके एव सज्जीकृतम्। अस्मिन् पाठ्य-पुस्तके सामान्यतः पाठ्यवस्तु शिक्षण-प्रक्रियां च अधिकृत्य निम्नलिखितान् बिन्दून् प्रति विशिष्टम् अवधानं प्रदत्तम् –

- इदं पाठ्यपुस्तकम् ‘अभ्यासपुस्तक-स्वरूपम्’ भवेत्
- राष्ट्रिय-शिक्षा-नीतिः २०२० इत्यनुसारम्—
  - सरल-मानक-संस्कृतस्य उपयोगः (अनुच्छेदः ४.१७)
  - चतुर्णां भाषिककौशलानाम् एकीकृताः अभ्यासाः (अनुच्छेदः ४.१७)
  - पठनसंस्कृतेः निर्माणम् (अनुच्छेदः २.८)
  - मानवीय-मूल्याधारिता पाठ्य-सामग्री (सूक्तिरूपाणि पाठानां शीर्षकाणि)
  - भारतीय-ज्ञान-परम्परायाः समायोजनम् (पाठान्ते योग्यताविस्तरः परियोजना-कार्यकलापाः)
  - अनुभवात्मक-शिक्षणाधिगम-प्रक्रिया
- पद्यात्मकाः गद्यात्मकाः संवादात्मकाः सुभाषितानि गीतानि च इति आहत्य १२ पाठाः, भाषाविज्ञानस्य अतिरिक्तम् अध्ययनम्, परिशिष्टे व्याकरणं च
- बहुभाषावादस्य कृते शब्दार्थेषु ‘मातृभाषया अर्थं लिखत’ इत्यस्य संयोजनम् (रा.शि.नी. २०२०, अनुच्छेदः ४.१६)
- राष्ट्रिय-गौरवं, पर्यावरणं, विज्ञानं, करुणा, सेवा, कर्तव्यनिष्ठा च
- उद्देश्यानुगुणम् अभ्यासेषु यथावसरं योजिताः क्रीडाः
- परिवेशस्य निर्माणार्थं छात्राणां च सहभागितार्थम् अधिकाधिकं चित्राणां योजनम्
- अभ्यासैः सामूहिक-कार्यस्य निमित्तम् अवसराः
- अन्तःक्रियात्मिकी गतिविध्यात्मिकी च शिक्षणाधिगम-प्रक्रिया
- पठनस्य लेखनस्य चाभ्यासार्थम् अधिकाधिकम् अभ्यासकार्याणि
- अभ्यास-निर्माणस्य पाठ्यसामग्र्याः च चयनस्य सन्दर्भे रा.शि.नी. २०२० (अनुच्छेदाः ४.६ – ४.८) इत्यनुसारम् आलोचनात्मकं चिन्तनम्, अन्वेषणं, प्रश्ननिर्माणम्, कलां, क्रीडां च प्रति विशिष्टम् अवधानम्
- रचनात्मकम् आकलनम्

संस्कृतभाषायाः व्यावहारिकं पक्षमादाय अस्मिन् पुस्तके सरलमानकसंस्कृतेन विषयावतारः, जिज्ञासोत्पादक-अवतरणिकाधारिताः सचित्रपाठाः, अनुप्रयोगात्मकव्याकरणस्य कृते अवधेयांशाः भाषाकौशलाधारितानि अभ्यासकार्याणि च प्रदत्तानि, यानि छात्राणां भाषाधिगमे नितरां सहायकानि भवेयुः, स्वाध्यायं प्रति च प्रेरयेयुः। प्रतिपाठं बहुभाषीयनवीनशब्दकोशोऽपि नियोजितोऽस्ति यस्मिन् संस्कृतात् संस्कृतेन हिन्द्या आङ्ग्लभाषया च सन्दर्भानुगुणम् अर्थाः प्रदत्ताः सन्ति। ततः अनन्तरं विद्यार्थी स्वभाषया अर्थं लिखतु इति रिक्तस्थानम् अपि प्रदत्तम् अस्ति। एतेन आभारतच्छात्राणां बहुभाषीयशब्दज्ञानेन सह भाषासु इतरेतरसम्बन्धज्ञानम् अपि भवेत्। एवं पाठ्यपुस्तकरचनासिद्धान्तान् अवलम्ब्य विनिर्मितं पाठ्यपुस्तकमिदं छात्राणां भाषाज्ञाने प्रयोगे समाजीकरणप्रक्रियायां च महत्तरं स्थानमुपकल्पयिष्यतीति भृशं तर्कयामः।

तथापि,

**पुराणमित्येव न साधु सर्वं, न चापि काव्यं नवमित्यवद्यम्।
सन्तः परीक्ष्यान्यतरद्भजन्ते, मूढः परप्रत्ययनेन बुद्धिः ॥**

इत्येवं मालविकाग्निमित्रनाटकस्थं महाकवेः कालिदासस्य वचः स्मारं स्मारम् अस्य पुस्तकस्य पाठकानां नव-नव-विकासशीलप्रस्तावाः स्वागतार्हाः ॥

समन्वयकः

जतीन्द्र-मोहनः मिश्रः

आचार्यः, भाषा-शिक्षा-विभागः,

रा.शै.अ.प्र.प., नवदेहली

राष्ट्र-गानम्

जन-गण-मन-अधिनायक जय हे

भारत-भाग्य-विधाता

पञ्जाब-सिन्धु-गुजरात-मराठा

द्राविड-उत्कल-बङ्ग

विन्ध्य-हिमाचल-यमुना-गङ्गा

उच्छल-जलधि-तरङ्ग ।

तव शुभ नामे जागे,

तव शुभ आशिष माँगे,

गाहे तव जय-गाथा ।

जन-गण-मङ्गल-दायक जय हे

भारत-भाग्य-विधाता ।

जय हे, जय हे, जय हे,

जय जय जय जय हे ॥

अस्माकं 'जन-गण-मन' इति राष्ट्रगानं मूलतः

बाङ्गला-भाषायां महाकविना रवीन्द्रनाथ-ठाकुर-महोदयेन

रचितम् । भारतस्य राष्ट्रगान-रूपेण अस्य हिन्दी-रूपान्तरणं

संविधान-सभायां २४.०१.१९५० – दिनाङ्के स्वीकृतम् ।

इदं राष्ट्रगानम् अत्र संस्कृत-वर्तनी-अनुगुणं प्रस्तुतम् अस्ति ।

राष्ट्रीय-पाठ्यक्रम-शिक्षणाधिगम-सामग्री-समिति: (एन्.एस्.टी.सी.)

महेशचन्द्रः पन्तः, कुलाधिपतिः, राष्ट्रिय-शैक्षिक-योजना-प्रशासन-संस्थानम् — अध्यक्षः
मञ्जुलः भार्गवः, आचार्यः, प्रिन्स्टन्-यूनिवर्सिटी, यू.एस्.ए. — सह-अध्यक्षः
सुधा मूर्तिः, प्रतिष्ठिता लेखिका शिक्षाविद् च
बिबेकः देबरॉयः, अध्यक्षः, प्रधानमन्त्रिणः आर्थिक-परामर्श-परिषद् (ई.ए.सी.-पी.एम्.)
शेखरः माण्डे, पूर्व-महानिदेशकः, सी.एस्.आय्.आर्. तथा आचार्यः, सावित्रीबाई-फुले-पुणे-
विश्वविद्यालयः, पुणे
सुजाता रामदोरई, आचार्या, ब्रिटिश्-कोलम्बिया-विश्वविद्यालयः, कॅनडा
शङ्करः महादेवन्, संगीत-विशेषज्ञः, मुम्बई
यू. विमलकुमारः, निदेशकः, प्रकाश-पादुकोण-बेङ्गलूरु-अॅकॅडमि, बेङ्गलूरुः
मिशेल् दनिनो, अतिथि-आचार्यः, आय्.आय्.टी., गान्धीनगरम्
सुरीना राजन्, आय्.ए.एस्. (सेवानिवृत्ता), हरियाणा तथा पूर्व-महानिदेशिका, एच्.आय्.पी.ए.
चमूकृष्णः शास्त्री, अध्यक्षः, भारतीय-भाषा-समितिः, शिक्षा-मन्त्रालयः, भारत-सर्वकारः
संजीवः सान्यालः, सदस्यः, प्रधानमन्त्रिणः आर्थिक-परामर्श-परिषद् (ई.ए.सी.-पी.एम्.)
एम्.डी. श्रीनिवासः, अध्यक्षः, सेण्टर्-फॉर्-पॉलिसी-स्टडीज़्, चेन्नई
गजाननः लोण्डे, प्रमुखः, कार्यक्रम-कार्यालयः (प्रोग्राम्-ऑफिस्), एन्.एस्.टी.सी.
रबीन् छेत्री, निदेशकः, एस्.सी.ई.आर्.टी., सिक्किमः
प्रत्यूषकुमारः मण्डलः, आचार्यः, सामाजिकविज्ञान-शिक्षा-विभागः, रा.शै.अ.प्र.प., नवदेहली
दिनेशकुमारः, आचार्यः, योजना-अनुवीक्षण-प्रभागः, रा.शै.अ.प्र.प., नवदेहली
कीर्तिः कपूरः, आचार्या, भाषा-शिक्षा-विभागः, रा.शै.अ.प्र.प., नवदेहली
रञ्जना अरोड़ा, आचार्या अध्यक्ष च, पाठ्यचर्या-अध्ययन-विकास-विभागः, रा.शै.अ.प्र.प.,
नवदेहली — सदस्य-सचिवा

भारतस्य संविधानम्

प्रस्तावना

वयं, भारतस्य जनाः,

भारतं

[सम्पूर्णप्रभुत्वसम्पन्नं, समाजवादि, सम्प्रदायनिरपेक्षं,
लोकतन्त्रात्मकं गणराज्यं विधातुं]^१

तस्य समस्तान् नागरिकांश्च

सामाजिकम्, आर्थिकं, राजनीतिकं च – **न्यायं**,

विचारस्य, अभिव्यक्तेः,

आस्थायाः, धर्मस्य, उपासनायाश्च – **स्वतन्त्रतां**,

प्रतिष्ठायाः, अवसरस्य च – **समतां**

प्रापयितुं,

तेषु सर्वेषु च व्यक्तिगौरवस्य

[राष्ट्रस्य एकतायाः, अखण्डतायाश्च]^२ सुनिश्चायिकां – **बन्धुतां**

वर्धयितुं;

कृतदृढसङ्कल्पाः

अस्याम् अस्मदीयायां संविधानसभायाम्

अद्य, ख्रिस्तीये १९४९-तमे वर्षे नवम्बर-मासस्य २६-तमे दिने
(२००६-तमे विक्रमसंवत्सरे मार्गशीर्षे शुक्लपक्षे सप्तम्यां तिथौ)

एतेन इदं संविधानम् अङ्गीकृतम्, अधिनियमितम्,

आत्मार्पितं च कुर्महे।

^१ संविधानस्य (द्विचत्वारिंशत्तमं संशोधनम्) अधिनियमः, १९७६ इत्यस्य २-अनुभागेन “सम्पूर्णप्रभुत्वसम्पन्नं लोकतन्त्रात्मकं गणराज्यम्” इति एतेभ्यः शब्देभ्यः प्रति एते शब्दाः संनिवेशिताः।

^२ उपर्युक्तस्य अधिनियमस्य उक्तेन अनुभागेन “राष्ट्रस्य एकतायाः” इति एताभ्यां शब्दाभ्यां प्रति एते शब्दाः संनिवेशिताः।

पाठ्यपुस्तक-निर्माण-गणः

गण-नायकः

चान्दकिरणः सलूजा, न्यासी निदेशकः च, संस्कृत-संवर्धन-प्रतिष्ठानम्, नवदेहली

सदस्याः

कालीप्रसन्नः शतपथी, उपाध्यक्षः, दिव्यजीवनसङ्घः, केन्द्रापडा, ओडिशा

कुमारः बागेवाडिमठः, सहायक-आचार्यः, शिक्षा-विभागः, राष्ट्रिय-संस्कृत-विश्वविद्यालयः, तिरुपतिः, आन्ध्रप्रदेशः

दिवाकरः शर्मा, टी.जी.टी. संस्कृतम्, पी.एम्.श्री केन्द्रीय-विद्यालयः क्र.-2, ए.एफ्.एस्., ग्वालियरम्, मध्यप्रदेशः

देवकीनन्दनः, सहायक-आचार्यः, भाषा-शिक्षा-विभागः, रा.शै.अ.प्र.प., नवदेहली

निधिः वेदरत्नः, टी.जी.टी. संस्कृतम्, कोर्-अॅकेडमिक्-इकाई, परीक्षा-शाखा, शिक्षा-निदेशालयः, देहली-सर्वकारः, नवदेहली

मनोरमा, सहायक-आचार्या, संस्कृत-विभागः, जाकिर-हुसैन-दिल्ली-कॉलेज्, नवदेहली

मुकेशकुमारः, सहायक-आचार्यः, सनातन-धर्म-आदर्श-संस्कृत-महाविद्यालयः, डोहगी, ऊना, हिमाचलप्रदेशः

यासमीन् अशरफः, सहायक-आचार्या (भाषा-शिक्षा), शिक्षा-विभागः, क्षेत्रीय-शिक्षा-संस्थानम्, अजमेरः, राजस्थानम्

वन्दना जे., शैक्षणिक-निदेशिका, शारदा-गुरुकुलम्, चेम्मण्टा, त्रिशूरः, केरला

वाचस्पतिनाथः झा 'मणिः', सहायक-आचार्यः, भाषा-शिक्षा-विभागः, रा.शै.अ.प्र.प., नवदेहली

विपिनविहारी शतपथी, सेवानिवृत्तः अध्यापकः, रेभेन्सा-कलीजिअॅट्-विद्यालयः, कटकम्, ओडिशा

वीरेन्द्रकुमारः पाठकः, विशेष-कार्याधिकारी, उपशिक्षा-निदेशकः, क्षेत्रम्- २३, शिक्षा-निदेशालयः, देहली-सर्वकारः, नवदेहली

वेङ्कटसुब्रह्मण्यः पी., निदेशकः, व्योम-लिङ्गविस्टिक्स्-लॅब्स्-फ़ौन्डेशन, बेङ्गळूरुः, कर्नाटकः

संभाजिः विठ्ठलः पाटीलः, सहाचार्यः, केन्द्रीय-संस्कृत-विश्वविद्यालय-द्वारा संस्थापितम्

आय्.के.एस्. – ई.डी.एस्. केन्द्रं, डेक्कन् कॉलेज्, पुणे, महाराष्ट्रम्

सिद्धार्थः ए. भार्गवः, मुख्य-परामर्शकः, एन्.एस्.टी.सी.– कार्यक्रम-कार्यालयः (प्रोग्राम् ऑफिस)
– संस्कृतं, भारतीय-ज्ञान-परम्परा च (आय्.के.एस्.) – पाठ्यचर्या-क्षेत्र-समूहः; तथा च
निदेशकः, ओं शान्तिधाम – वेद-गुरुकुलम्, बेङ्गळूरुः, कर्नाटकः

सुशान्तकुमारः रायः, सहायक-आचार्यः, शिक्षाशास्त्र-विभागः, केन्द्रीय-संस्कृत-विश्वविद्यालयः,
श्रीसदाशिव-परिसरः, पुरी, ओडिशा

सूर्यमणिः भण्डारी, सहायक-आचार्यः, व्याकरण-विभागः, केन्द्रीय-संस्कृत-विश्वविद्यालयः,
श्रीरघुनाथ-कीर्ति-परिसरः, देवप्रयागः, उत्तराखण्डः

सदस्य-समन्वयकः

जतीन्द्र-मोहनः मिश्रः, आचार्यः, भाषा-शिक्षा-विभागः तथा च सदस्य-संयोजकः, संस्कृत-
पाठ्यचर्या-क्षेत्र-उपसमूहः, रा.शै.अ.प्र.प., नवदेहली

कार्तज्ञ्यम्

पाठ्यपुस्तकस्यास्य निर्माणप्रक्रियायां मार्गदर्शने समीक्षायां च बहुमूल्ययोगदानार्थं राष्ट्रिय-शैक्षिकानुसन्धान-प्रशिक्षण-परिषद् – राष्ट्रिय-पाठ्यचर्या-रूपरेखा-पर्यवेक्षणसमितेः अध्यक्षाय सदस्यैश्च सह, संस्कृतभाषायाः पाठ्यपुस्तक-निर्माण-गणस्य अध्यक्षाय सर्वेभ्यः सदस्येभ्यश्च, अन्येभ्यः अन्तःसम्बन्धविषयाणां पाठ्यपुस्तक-निर्माण-गणानां गणनायकेभ्यः सदस्येभ्यश्च कार्तज्ञ्यं प्रकटयति। अस्मिन्नेव सन्दर्भे परिषद् – संयुक्तनिदेशकः, केन्द्रीयशैक्षिकप्रौद्योगिकीसंस्थानम्; अध्यक्षः, सामाजिकविज्ञानशिक्षाविभागः; अध्यक्षः, विज्ञानगणितशिक्षा विभागः; अध्यक्षः, शैक्षिकसर्वेक्षणप्रभागः; अध्यक्षः, विशेषावश्यकतासमूहशिक्षाविभागः; अध्यक्षः, जेण्डर्-अध्ययनविभागः; अध्यक्षः, कलासौन्दर्यबोधशिक्षाविभागः इत्येतेभ्यः, एतेषां विभागानाम् अन्यसदस्येभ्यश्च पाठ्यपुस्तके आन्तरानुशासनिकविषयाणाम् अन्तःसम्बन्धस्थापने साहाय्यार्थं विशेषेण साधुवादान् अर्पयति।

प्रो. मीरा भार्गवः पुस्तकस्य कात्स्न्येन पुनरीक्षणं कृत्वा प्रतिपुष्टिप्रदानेन अस्मान् अनुगृहीतवती। तदर्थं तस्यै भूरिशः धन्यवादान् ज्ञापयामः। पुस्तकस्य निर्माणे येषां कवीनां रचनाकाराणां च कृतयः सङ्कलिताः सन्ति तेभ्यः विद्वद्भ्यः परिषद् इयं हार्दं कार्तज्ञ्यं निवेदयति। अस्मिन् पुस्तके संस्कृतसंवर्धनप्रतिष्ठानं, नवदेहली (www.sanskritpromotion.in), तथा च Patrick J. Lynch, medical illustrator; C. Carl Jaffe, MD, cardiologist (www.patricklynch.net) इत्यनयोः कासाञ्चन सामग्रीणां संग्रहः कृतः। तदर्थम् उभयोः कृते कार्तज्ञ्यं निवेद्यते। डॉ. विजयपालशास्त्रिणः (आचार्यः, केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, श्रीरघुनाथकीर्तिपरिसरः, देवप्रयागः, उत्तराखण्डः) अमूल्यमार्गदर्शनाय, तथा च स्वर्णप्रस्थे (हरयाणास्थे) प्रतिष्ठितस्य रेवलीग्रामस्थस्य पाणिनिमहाविद्यालयस्य विरजानन्दाश्रमस्य आचार्याणां स्नातकानां च विद्वद्विमर्शाय, तेभ्यः सादरं कार्तज्ञ्यं निवेदयामः।

एन्.एस्.टी.सी.– कार्यक्रम-कार्यालयस्य (प्रोग्राम्-ऑफिस्) वरिष्ठपरामर्शिका डॉ. स्वस्तिः शर्मा, वरिष्ठशोधसहायकः श्रीबालमुकुन्दः एवञ्च कनिष्ठपरियोजनाध्येतारः डॉ. देवेशः शर्मा, निमेशकुमारः सिंहः, विशालः त्यागी, प्रज्ञा शर्मा, चाँदनी शर्मा, सूर्यप्रकाशः नौटियालः, शाश्वती भारद्वाजः, मनीषः च प्रक्रियायां यथायोग्यं सहयोगं दत्तवन्तः, अतः ते साधुवादार्हाः सन्ति।

अस्य पुस्तकस्य अन्तिमं रूपं प्रदातुं प्रकाशनप्रभागं प्रति कृतज्ञतां ज्ञापयामः। पाठ्यपुस्तकस्य संपादने सहायक-संपादकं (संविदा) शिवमोहन-यादवं प्रति तथा च प्रकाशनविभागे डी.टी.पी. प्रकोष्ठस्य प्रभारिणं पवनकुमारबरियारं प्रति धन्यवादं प्रकटयामः। रा.शै.अ.प्र.प. इत्यस्य प्रकाशनप्रभागे संविदारूपेण कार्यरतां डी.टी.पी.-संचालकान् विपनकुमारशर्माणं, विवेकराजपूतं, उपासनां, बिट्टूकुमारमहतों च प्रति धन्यवादान् समर्पयामः।

राष्ट्र-गीतम्

वन्दे मातरं, वन्दे मातरम् ।
सुजलां सुफलां मलयज-शीतलाम्
शस्य-श्यामलां मातरम्,
वन्दे मातरम् ॥

शुभ्र-ज्योत्स्ना-पुलकित-यामिनीम्
फुल्ल-कुसुमित-द्रुमदल-शोभिनीम्
सुहासिनीं सुमधुर-भाषिणीम्
सुखदां वरदां मातरम्,
वन्दे मातरं, वन्दे मातरम् ॥

सत्यमेव जयते

‘वन्दे मातरम्’ इति गीतं बङ्किमचन्द्र-चट्टोपाध्याय-महोदयेन रचितस्य काव्यस्य आदिमः अंशः अस्ति, यत् संस्कृत-भाषायां गुम्फितम् अस्ति । इदं गीतं स्वातन्त्र्य-संग्रामे भारतवासिनां नितरां प्रेरणाप्रदम् आसीत् । २४.०१.१९५० – दिनाङ्के भारतस्य राष्ट्रपतिः डॉ. राजेन्द्र-प्रसादः संविधान-सभायाम् एवम् उद्धोषितवान् – “ ‘वन्दे मातरम्’ यत् भारतस्य स्वातन्त्र्यान्दोलनस्य उद्दीपने एकाम् ऐतिहासिकीं भूमिकां निरूढवत्, तत् राष्ट्र-गानेन ‘जन-गण-मन’ इत्यनेन सह समानरूपेण सम्मानितं भविष्यति, समानं च महत्त्वं धारयिष्यति ।”

पाठानुक्रमणिका

पुरोवाक्		iii
भूमिका		v
सरस्वतीप्रार्थना		xvi
१. प्रथमः पाठः	संगच्छध्वं संवदध्वम्	1
२. द्वितीयः पाठः	अल्पानामपि वस्तूनां संहतिः कार्यसाधिका	10
३. तृतीयः पाठः	सुभाषितरसं पीत्वा जीवनं सफलं कुरु	24
४. चतुर्थः पाठः	प्रणम्यो देशभक्तोऽयं गोपबन्धुर्महामनाः	36
५. पञ्चमः पाठः	गीता सुगीता कर्तव्या	49
६. षष्ठः पाठः	डिजिभारतम् - युगपरिवर्तनम्	61
७. सप्तमः पाठः	मञ्जुलमञ्जूषा सुन्दरसुरभाषा	75
८. अष्टमः पाठः	पश्यत कोणमैशान्यं भारतस्य मनोहरम्	85
९. नवमः पाठः	कोऽरुक् ? कोऽरुक् ? कोऽरुक् ?	97
१०. दशमः पाठः	सन्निमित्ते वरं त्यागः (क-भागः)	111
११. एकादशः पाठः	सन्निमित्ते वरं त्यागः (ख-भागः)	124
१२. द्वादशः पाठः	सम्यग्वर्णप्रयोगेण ब्रह्मलोके महीयते	137
१३. त्रयोदशः पाठः	वर्णोच्चारण-शिक्षा १	146
(क) परिशिष्टम् १	व्याकरणम्	159
(ख) परिशिष्टम् २	शब्दरूपाणि	166
(ग) परिशिष्टम् ३	धातुरूपाणि	173

सरस्वतीप्रार्थना

जय जय हे भगवति सुरभारति...

जय जय हे भगवति सुरभारति तव चरणौ प्रणमामः ।

नादब्रह्ममयि जय वागीश्वरि शरणं ते गच्छामः ॥ १ ॥

त्वमसि शरण्या त्रिभुवनधन्या सुरमुनिवन्दितचरणा ।

नवरसमधुरा कवितामुखरा स्मितरुचिरुचिराभरणा ॥ २ ॥

आसीना भव मानसहंसे कुन्दतुहिनशशिधवले ।

हरजडतां कुरु बुद्धिविकासं सितपङ्कजतनुविमले ॥ ३ ॥

ललितकलामयि ज्ञानविभामयि वीणापुस्तकधारिणि ।

मतिरास्तां नो तव पदकमले अयि कुण्ठाविषहारिणि ॥ ४ ॥

